

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПОСЕЛЕНСЬКОГО НАВАНТАЖЕННЯ РИФОВОЇ ЗОНИ ПОДІЛЬСЬКИХ ТОВТР І ПРИЛЕГЛИХ ТЕРИТОРІЙ (В МЕЖАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі картометричних досліджень різночасових великомасштабних топографічних карт проаналізовано динаміку поселенського навантаження Подільських Товтр і прилеглих територій за період з 1880 р. до сучасності. Виокремлено території з позитивною та негативною тенденцією зміни поселенського навантаження. Виявлено зникнення низки поселень (сіл та хуторів). Запропоновано окремі заходи для збереження селитебних ландшафтів регіону.

Ключові слова: поселення; поселенське навантаження; забудова територій; поселенське природокористування; Подільські Товтри.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Вивчення поселенського природокористування є невід'ємною частиною історико-географічного аналізу регіону. Розселення населення, будівництво жител та комунікацій зумовлює суттєвий вплив на природне середовище і є передумовою подальшого розвитку інших галузей землекористування. Поділля загалом і рифова зона Товтр зокрема давно освоєні людиною. Сприятливі природні умови привели до формування густої мережі поселень – переважно сіл та хуторів, орієнтованих на аграрне виробництво. В сучасних умовах провідна роль у розвитку селитебних геосистем належить соціально-економічним чинникам. В результаті депопуляції та міграцій населення спостерігається занепад одних поселень і гіпертрофований розвиток інших. Опосередкованими показниками масштабів поселенського природокористування є площі забудованих земель та їх динаміка за певний період часу. Актуальність вивчення поселенського природокористування на сучасному етапі зумовлена необхідністю комплексної геоecологічної оцінки регіону та розробки заходів з оптимізації природокористування з метою збереження його природних та культурних ландшафтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поселенське природокористування в регіоні вивчала низка науковців-географів, зокрема: Л. Воропай [1], Г. Денисик [2], М. Куниця [5], К. Кілінська [3], К. Москалюк [6] та ін., проте в більшості згаданих робіт рифова зона Товтр виступала як частина більшої території (переважно Поділля) і не була окремим предметом вивчення. Винятком є лише дослідження К. Москалюк [6] в якому проаналізовано вплив рельєфу Товтр на розміщення поселень.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є виявлення динаміки розвитку поселенського природокористування в Товтрах і на прилеглих територіях на основі

аналізу різночасових карт, а також встановлення ймовірних причин занепаду, зникнення чи розквіту окремих населених пунктів, окреслення змін у мережі дорожніх ландшафтів у контексті трансформації мережі поселень.

Виклад основного матеріалу. Територія Подільських Товтр в межах Тернопільської області характеризується переважно сільським розселенням. Великих міст в межах рифової зони немає. Безпосередньо в Товтрах знаходиться м. Збараж, а дещо західніше від головного пасма м. Скалат та смт. Гримайлів і Залізці.

Для перспективної розробки регіонального плану розвитку поселень нами побудовано і проаналізовано картограму забудованості території в розрізі адміністративних утворень. На її основі встановлено, що високий відсоток забудованості притаманний землям міст Збараж і Скалат (11 і 13% відповідно), а також територіям на північний захід від Збаража: Базаренецька, Залужанська, Зарубинецька, Старозбаразька, Дубовецька тощо сільські ради. Вочевидь це зумовлено давньою освоєністю територій, зручним географічним розташуванням між районним центром та м. Тернопіль й відносно близькістю до останнього. Адміністративні одиниці з забудованістю 5-8% теж тяжіють до обласного центру чи шляхів сполучення з ним. До цієї групи належать села Доброводи, Ігровиця, Великий Глибочок, Чистилів, Лозова, Киданці, Максимівка тощо. Для решти території характерні показники менше 5%.

К. Москалюк [6] встановила взаємозв'язок між морфологічними особливостями рельєфу головного пасма та розташуванням поселень. Безпосередньо в річкових долинах, що перетинають головне пасмо знаходяться м. Збараж, сс. Крутилів, Чумалі, Оприлівці тощо. На пологому північно-східному макросхилі розкинулись села Доброводи, Гори-Стрийовецькі, Богданівка, Хмелиська, Монастириха тощо. У

підніжжі південно-західного схилу розташовані села Дітківці, Чернихівці, Старий Скалат, Паївка тощо. Дещо західніше в межах рифової зони представлені села Галущенці, Жеребки, Колодіївка, Остап'є, Романове Село, Стрийвка тощо.

Для простеження динаміки поселенської забудови території дослідження використані різночасові карти (1880, 1930, 1991 рр.). Для зручності обчислень вся територія розділена на облікові ділянки площею 4 км², що співпадає з квадратами сітки карти масштабу 1:100 000. Оскільки базовим масштабом дослідження є 1:100 000, то австро-угорські карти (М. 1:75 000) перед початком картометричних досліджень були зменшені і приведені до базового масштабу. Для вимірювань використано палетку зі стороною квадрата 2 мм.

Такі картометричні дослідження проведені на кожному з трьох часових зрізів. За їх результатами побудовані картограми забудованості на 1880, 1930 і 1991 роки. Після цього визначалась зміна забудованості за період з 1880 р. до сучасності, шляхом обчислення різниці значень цього показника для кожної облікової ділянки і будувалась картограма.

Станом на 1880 р. розподіл земель, зайнятих поселенською забудовою, в межах досліджуваної території вкрай нерівномірний. Забудовані землі часто приурочені до річкових долин Серету, Збруча, Гнилої, Гнізни-Гнилої, Гніздичної тощо, де частка земель, зайнятих поселеннями в межах облікових ділянок інколи перевищує 20%. В межах згаданих річкових долин чітко простежуються території з підвищеним поселенським навантаженням.

Південніше с. Гори Стрийовецькі виявлена закономірність поширення поселенських ландшафтів на захід і схід від головного пасма, останнє набуває тут форми масивного валу, на вершинній поверхні якого розміщене лише с. Красне. На північний захід від м. Збаража головне пасмо виражене не чітко і розділене улоговинами та річковими долинами на окремі "гори". Результатом є менш чітка закономірність у розподілі забудови. Станом на 1880 р. найвищі показники частки земель, зайнятих поселеннями, становили 30-33%. Вони характерні для м. Збараж і прилеглих сіл. Центрами підвищеної концентрації поселенської забудови виступають також містечка Залізці, Скалат, Гримайлів, та села Гаї-Розтоцькі, Личківці.

Станом на 1930 р. ситуація мало змінилася. Продовжився розвиток раніше окреслених смуг і центрів інтенсивної забудови. Виняток становить хіба що регіон Заложців – Гаїв-Розтоцьких. Проте інтенсифікувалась розбудова поселень на південний схід від м. Збаража в районі сс. Чагарі Збараські, Гори Стрийовецькі, що добре помітно при порівнянні різночасових карт (рис. 1). Тривав розвиток й інших сіл, переважно за рахунок виникнення хуторів та фільварків, більшість з яких на сьогодні припинили існування. Прикладом може служити с. Гостра Могила, що існувало в околицях с. Остап'є на однойменній товтрі і було знищене загонами НКВД після Другої світової війни. В цей період виникли й інтенсивно розвивались такі поселення як Хомівка, Вигода, Монастириха тощо. Тривав розвиток давніх польських сіл Гонтова, Мала Березовиця (рис. 2) тощо.

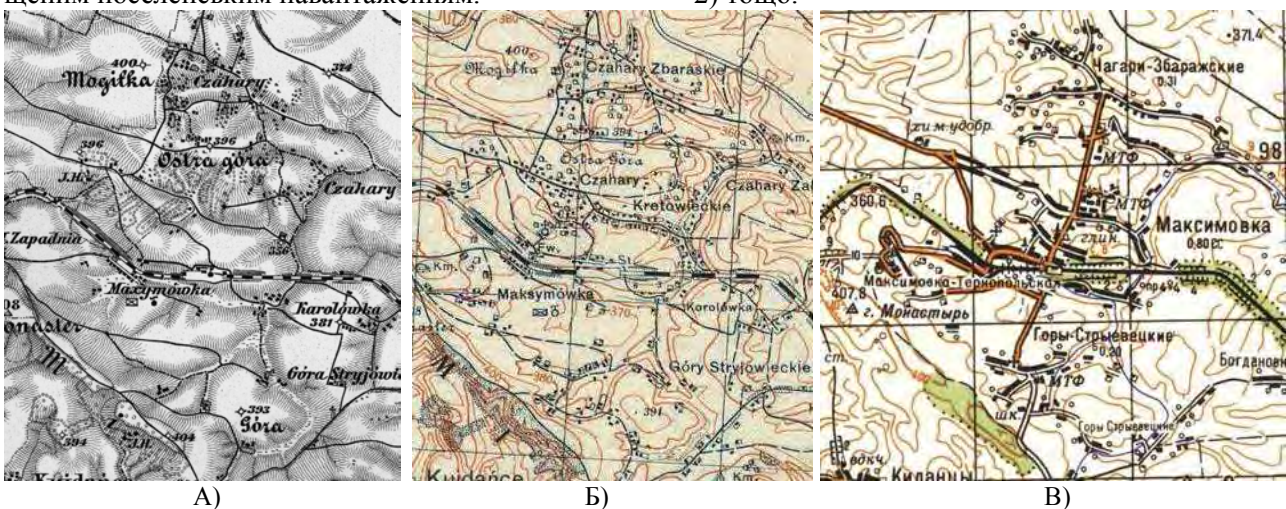

Рис. 1. Розвиток с. Максимівка і околиць за різночасовими картами: а) 1875 р.; б) 1930 р.; в) сучасний стан

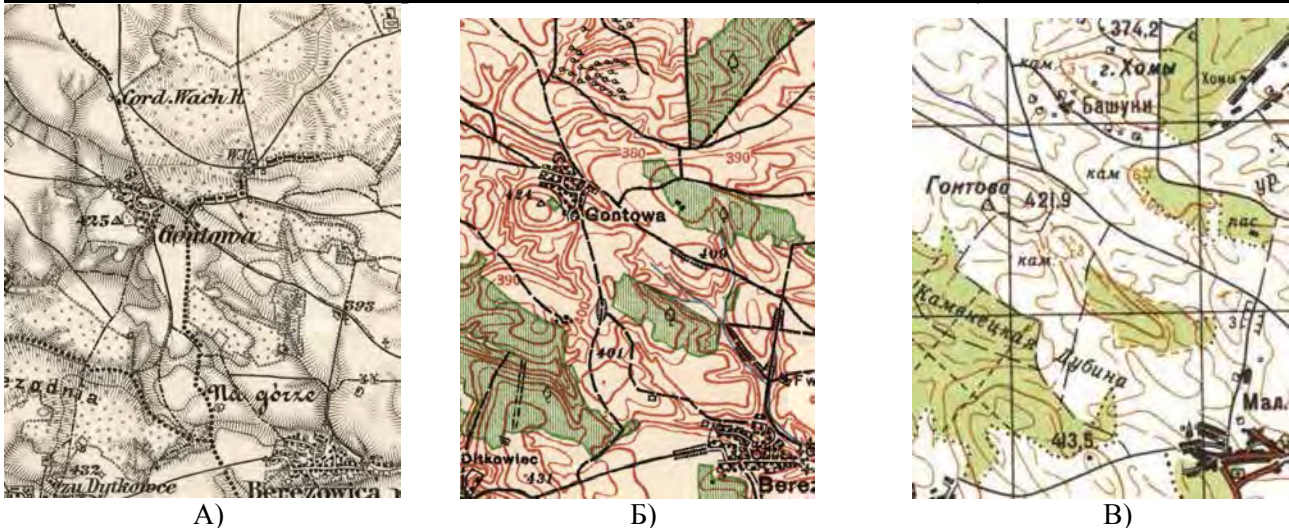

Рис. 2. Розвиток сіл Гонтова і Мала Березовиця за різночасовими картами:
а) 1875 р.; б) 1930 р.; в) сучасний стан

Прикладами фільварків, що виникли в цей період безпосередньо в межах Товтр можуть служити: Білітівка (територія між сс. Малі Бірки та Кренцилів, що в радянські часи функціонувала як авіаційний полігон "Сатанів", а зараз входить у ПЗ "Медобори"), Ставки (північніше с. Красне), Паламарка (в підніжжі г. Назарова), Малинник (на північно-східній околиці однойменного лісового урочища) та багато інших. Часто площі перелічених забудов-хуторів мізерні і тому не відображені на картограмі, проте їх існування є доказом інтенсивного поселенського освоєння Товтр у міжвоєнний період.

Ще одним прикладом забудови хуторного типу у межах рифового пасма Подільських Товтр були корчми. Найвідоміші з-поміж них Чорна і Біла корчми біля дороги на окраїнах Богданівського лісу, Кулі-Баба поблизу с. Жеребки. Поодинокі в лісах розміщувались будинки лісників (лісничівки) – специфічний вид поселень, яких станом на 1930 р. в межах досліджуваної території існувало більше десятка.

У сучасному поселенському навантаженні досліджуваної території згідно побудованої картограми, помітна слабка тенденція до вирівнювання поселенської освоєності центральної частини регіону дослідження, на фоні якої різко виділяється регіон м. Збараж і його околиць, де забудовою зайнято понад 20% земель.

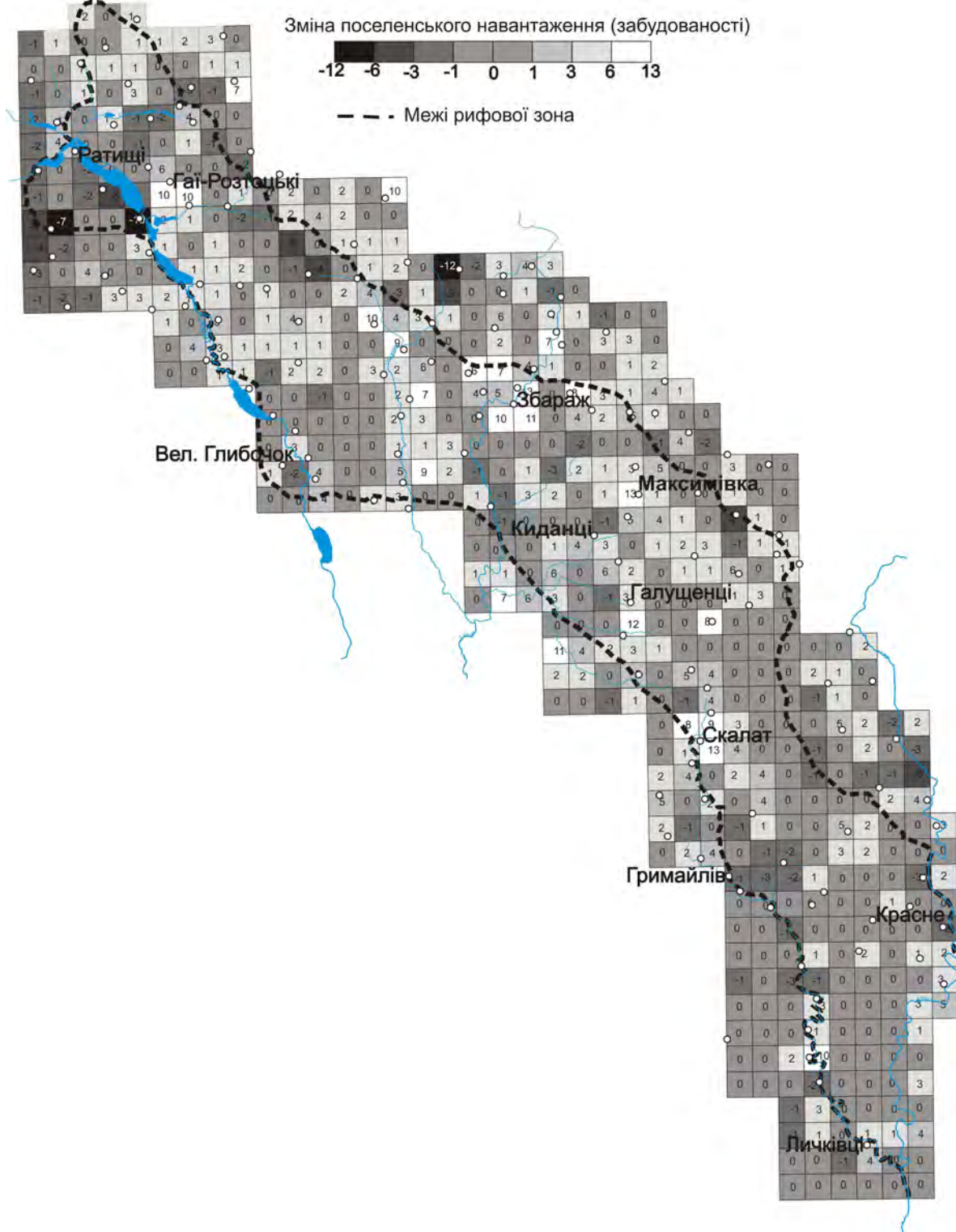
Забудованість понад 20% характерна та-кож для території в околицях м. Скалат. За показником забудованості територію дослідження можна досить умовно поділити на три зони: південну, центральну і північно-західну.

До південної зони відносимо території на південь від с. Галущенці. Характерною особливістю її є досить чітко виражені дві смуги забудованих земель з північного-сходу та південного-заходу від головного пасма і фактична відсутність забудови на самих Товтрах (за винятком с. Красне). Центральна зона обмежена на заході довготою с. Великий Глибочок, а на півдні широтою с. Галущенці. Їй властива досить рівномірна забудованість з показниками 1-10%. Вищі значення (понад 15%) характерні лише для околиць м. Збараж і с. Великий Глибочок. Північно-західна зона забудована теж рівномірно, але дещо менше. Пересічні показники рівні 1-5%. Вищі вони лише в околицях Гаїв-Розтоцьких (10-20%).

Для сучасного періоду характерна певна концентрація поселенського природокористування, що проявилось у розбудові великих сіл і поступовому занепаді малих сіл і хуторів, які в радянський період були визнані "неперспективними". У період після Другої світової війни з карти регіону зникли вище згадані будинки лісників, фільварки і навіть окремі села, як наприклад уже згадувані Гонтова, Гостра Могила, Нетреба, Запуст.

Для узагальнення проаналізованих змін поселенського навантаження за останні майже півтора століття побудована відповідна картографічна модель (рис. 3). Близько третини облікових ділянок в межах регіону дослідження характеризуються стабільними показниками забудованих земель.

Позитивною динамікою забудови характеризується центральна частина регіону. Так в околицях м. Збаража забудованість окремих облікових ділянок зросла на 6 – 13 % (рис. 3).

Рис. 3. Картограма зміни поселенського навантаження Товтри і прилеглих територій за період від 1880 р. до наших днів

(Розраховано для площі облікової ділянки; зменшено з масштабу 1:100000)

Аналогічна ситуація спостерігається поблизу м. Скалат. Інтенсивно зростала забудованість території поблизу сіл Максимівка, Галушенці, Доброводи, Гаї-Розтоцькі тощо (+10 - +13 %), що пояснюється вигідністю їх географічного розташування та наявністю робочих місць для

населення. В межах регіону дослідження виділяються й окремі території, забудованість яких за окреслений період знизилась. Це ознака занепаду населених пунктів і фактичної деградації селитебного ландшафту. Зменшення поселенського навантаження спостерігається в

околицях смт. Гримайлів та долині р. Гнилої (-2 - -3 %), на території між лісовим урочищем "Малинник" облікових ділянок зросла на 6 – 13 % (рис. 3) та долиною р. Збруч (сс. Іванівка, Качанівка тощо). Аналогічні процеси чітко простежуються в околицях смт. Залізці та східніше г. Гонтова. Як уже зазначалось вище, масштаб картограми не дозволяє відобразити фізичне зникнення великої кількості хуторів і фільварків.

В цьому контексті цікаво простежити динаміку розвитку окремих населених пунктів за різночасовими картами. Для прикладу взяті сс. Гонтова, Мала Березовиця (рис. 2) та Максимівка, Гори Стрийовецькі (рис. 1). Село Гонтова, як видно з рис. 2. розташовувалось на східному схилі г. Гонтова за 13,7 км від місечка Залізці. За даними [7], у міжвоєнний період у ньому проживало 267 осіб, переважно поляків. Площа поселення була близько 0,2 км². Проіснувало воно до 1946 р. і було повністю знищене. Подібна ситуація відбулася із с. Мала Березовиця. У міжвоєнний період поселення займало площу близько 0,4 км². Людність його становила 831 житель, з них 520 католиків, 248 – грекокатолики [7]. Після Другої світової війни поляків радянська влада виселила, а їх місце зайняли переселенці з Лемківщини та інших територій. В радянський період село визнали "неперспективним". Зараз у ньому залишилось 236 жителів, а площа поселення, порівняно з 1930 р. зменшилась майже втричі.

Протилежну ситуацію спостерігаємо на рис. 2. Станом на 1880 р. с. Гори Стрийовецькі було невеличким хутором, а Максимівка незначним поселенням біля залізничної станції. До 1930 р. обидва ці поселення суттєво збільшилися по площі і відповідно зросла забудованість території, проте вони залишались сукупністю хуторів. У радянський період особливо інтенсивно розвивалось с. Максимівка, що пов'язано з близькістю залізниці, значною кількістю переселенців з Польщі, наявністю робочих місць на кар'єрі тощо.

Специфічним видом забудови території, нерозривно зв'язаним із розвитком поселень, є лінійні комунікації – дороги (автомобільні і залізничні), трубопроводи та лінії зв'язку. Г. І. Денисик [2] розглядає їх як окремий клас антропогенних ландшафтів. Протягом віків дороги будувалися і перебудовувалися, виникали нові, вдосконалювалась якість покриття (грунт, гравій, камінь, бетон, асфальт та ін.), збільшувалась їх протяжність і площі, ставала

густішою мережа, зростало значення в народному господарстві, і, відповідно в морфології рельєфу та структурі існуючих ландшафтів. К. Москалюк [6] простежила вплив морфометричних, морфолітологічних та морфодинамічних характеристик рельєфу Товтр на розташування системи доріг.

Як видно з карт, в межах Тернопільської області залізниці двічі перетинають головне Товтрове пасмо – на північний захід від м. Збараж і поблизу с. Максимівка. В обох випадках для їх прокладання вибрані понижені ділянки рельєфу, що в другому випадку суттєво відобразилось на протяжності залізничного полотна.

Кількість автомобільних доріг значно більша і зв'язок з рельєфом у них не так чітко виражений, хоча й тут перевага надається пониженим ділянкам. Типовими прикладами доріг з покращеним покриттям, що перетинають головне пасмо Товтр є: Вікно – Красне – Калагарівка, Гримайлів – Монастириха, Скалат – Іванівна, Романове Село – Кам'янки, ділянка траси Тернопіль – Кременець на захід від с. Залужжя (в районі ресторану Стожари), Гаї-Розтоцькі – Новий Олексинець тощо. Деякі з них поступово втрачають значення і перебувають у вкрай занедбаному стані, як наприклад Гримайлів – Монастириха, Товсте – Красне.

В межах регіону є і дороги, що за останні сто років повністю занепали і з кам'яних перетворились у ґрунтові, а інколи й зовсім заросли і лише епізодично використовуються. Приклади таких "гостинців" є в ПЗ "Медобори" і його околицях. Це дороги Зелене – Красне через міжтовтрову сідловину північніше г. Волова, Товсте – Калагарівка, відгалуження від неї через авіаційний полігон "Сатанів" (у 30-их рр. фільварок Білітівка) до с. Крутилів та Раштівці – Крутилів. Лише остання зараз частково експлуатується. На всіх згаданих дорогах можна виявити не лише залишки давньої кам'яної бруківки, а й руїни мостів через потічки на полігоні і в міжтовтрової сідловині на захід від с. Красне.

Висновки. В результаті проведених досліджень встановлено, що: 1) найвищими показниками поселенського навантаження протягом усього періоду дослідження характеризувалась територія міста Збараж і його околиць; 2) у період 1880-1930 рр. поселенське освоєння території проходило шляхом будівництва хуторів і фільварків, більшість з яких занепали, чи були знищені у радянський період; 3) після

другої світової війни в регіоні повністю зникли такі села як Гонтова, Гостра Могила, Запуст, Нетреба тощо; 4) у цей же час спостерігалось поступове зростання поселенського навантаження на територіях навколо міст Збараж і Скалат, сіл Максимівка, Галущенці, Гаї-Розтоцькі, а його зниження – в долині р. Гнила, в околицях містечок Гримайлів та Залізці; 5) за показником забудованості в межах території дослідження виокремлюється три зони: *південна, центральна і північно-західна*; 6) першочерговим завданням слід вважати збереження

культурних ландшафтів Подільських сіл, що можливо лише шляхом створення робочих місць в регіоні. Останнє потребує комплексної програми розвитку сільського, лісового та рекреаційно-туристичного господарства; 7) подальші дослідження поселенського землекористування варто спрямувати на опрацювання екологічно обґрунтованого генерального плану розвитку поселень регіону з урахуванням необхідності створення робочих місць та інфраструктури.

Література:

1. Воронай Л. И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. / Л. И. Воронай, М. Н. Куница – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 90 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г. І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.
3. Кілінська К. Й. Еколого-прогнозна оцінка природно-господарської різноманітності Карпато-Подільського регіону України. Монографія / К. Й. Кілінська. – Чернівці: Рута, 2007. – 492 с.
4. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. / В. П. Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
5. Куница М. Н. Закономерности развития расселения: проявление цикличности (на примере Подолья) / М. Н. Куница // Исторична географія: початок ХХІ сторіччя. Зб. наук. праць. – Вінниця: Теза, 2007. – С. 88 - 99.
6. Москалюк К. Л. Аналіз рельєфу Подільських Товтр для оптимізації природокористування: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.04 / К. Л. Москалюк. – Львів: Львівський національний університет, 2009. – 20 с.
7. Słownik geograficzny Korolestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. II. – Warszawa, 1886. – S. 683.

Резюме:

Гавришок Б. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПОСЕЛЕНЧЕСКОЙ НАГРУЗКИ РИФОВОЙ ЗОНЫ ПОДОЛЬСКИХ ТОЛТР И ПРИЛЕГАЮЩИХ ТЕРРИТОРИЙ (В ПРЕДЕЛАХ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ).

На основании картометрических исследований разновременных крупномасштабных топографических карт проанализирована динамика поселенческой нагрузки Подольских Толтр и прилегающих территорий за период с 1880 г. до современности. Выделены территории с позитивной и негативной тенденцией изменения поселенческой нагрузки. Обнаружено исчезновение ряда поселений (сел и хуторов). Предложены некоторые меры для сохранения селитебных ландшафтов региона.

Ключевые слова: поселения; поселенческое нагрузки; застройка территории; поселенческое природопользования; Подольские Толтры.

Summary:

Havryshok B. THE RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE SETTLEMENT LOAD OF THE PODILSKI TOVTRY REEF AREA AND ADJOINED TERRITORIES (WITHIN THE LIMITS OF TERNOPILSKA REGION).

The dynamics of the settlement load of the Podilski Tovtry and adjoined territories from 1880 to the present day has been analysed on the basis of the cartographic investigations of large-scale topographical maps of different times. The disappearance of a range of settlements (villages and small villages) has been discovered. The particular measures to save the region's landscapes for settlement have been offered.

Key words: settlement; settlement load; territory building-up; settlement nature use; the Podilski Tovtry.

Рецензент: проф. Свинко Й.М.

Надійшла 17.02.2012р.